BR
63
F4
v.23

Digitized by the Internet Archive
in 2025 with funding from
Graduate Theological Union

https://archive.org/details/sanctiaureliiaug23unse

Florilegium Patristicum
tam veteris quam medii aevi auctores complectens

Ediderunt

Bernhardus Geyer
S. Theologiae Doctor,
in Universitate Bonnensi Professor ordinarius

et

Johannes Zellinger
S. Theologiae Doctor,
in Universitate Monacensi Professor ordinarius

Fasciculus XXIII

Bonnae Sumptibus Petri Hanstein
MCMXXX

Augustinus, Aurelius, Saint, bp. of Hippo.

S. Aurelii Augustini
Episcopi Hipponensis

Liber
De videndo Deo
seu Epistula 147

Edidit

Dr. Michael Schmaus
in Universitate Germanica Pragensi
Professor extraordinarius

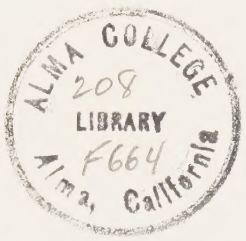

Bonnae Sumptibus Petri Hanstein
MCMXXX

41601

BR
63
F4
V.23

Copyright by Peter Hanstein, Bonn 1930
Imprimatur Coloniae die 18. Junii 1930. Dr. Vogt, Vic. Gen.
Druck: Pierersche Hofbuchdruckerei Stephan Geibel & Co., Altenburg, Thür.

Fratri meo Georgio.

Prolegomena.

Legimus apud Augustinum in Retract. II 41: De videndo Deo scripsi librum, ubi de spirituali corpore, quod erit in resurrectione sanctorum, inquisitionem diligentiorem distuli, utrum vel quomodo Deus, qui spiritus est, etiam per corpus tale videatur; sed eam postea quaestionem sane difficillimam in novissimo, id est in vigesimo et secundo libro De civitate Dei satis quantum arbitror explicavi. Inveni etiam in quodam nostro codice, in quo et iste liber est, quoddam commonitorium a me factum de hac re ad episcopum Siccensem Fortunatianum, quod in opusculorum meorum indiculo nec inter libros nec inter epistulas est notatum. Hic liber sic incipit: ‹Memor debiti›. Illud autem: ‹Sicut praesens rogavi›.

Quorum librorum prior in Epistularum corpore numero 147, commonitorium illud numero 148 signatur. In his cum tractetur de eisdem rebus, una referuntur. Illi autem libro, qui nunc quidem inter epistulas habetur 147, Augustinus ipse epistulae nomen non dat. Qua ratione epistulae a libris distinguantur, exponit in Retract. II 20, ubi duorum «Ad inquisitiones Januarii» librorum censet alterum potius esse numerandum in epistulis, eo quod initio dicatur «quis ad quem scribat», alterum in libris, cum hac nota careat. Qui cum multo sit prolixior multoque plura ibidem tractentur, Augustinus etiam illum inter libros adnumerat. Tamen utrumque opusculum hodie inter epistulas (ep. 54 et 55) ponitur. Si quis illa s. Augustini regula accurate uteretur, etiam epistulae 147, 166, 167, 187 ex corpore epistularum excernendae librisque adiungendae, aliaque opera nonnulla, quae nos non inter epistulas legimus, harum numero inserenda videntur, quia eis adscriptum est «quis ad quem scribat» (v. De bono viduitatis ad Julianum). Quantopere Augustinus ipse suam regulam neglexerit, apparet ex ep. 214, ubi ep. 194 modo librum, modo epistulam nominat (cf. S. Aureli Augustini Hipponiensis episcopi epistulae, rec. A. Goldbacher, Corpus script. eccl. lat. LVIII: praefatio editoris et indices, Vindobonae 1923, pag. VI sq. W. S. Teuffel, Geschichte der römischen Literatur, neubearbeitet von W. Kroll und Fr. Skutsch III[6], Berlin 1913, 375. M. Schanz, Geschichte der römischen Literatur IV 2, 423, 454). Quae cum ita sint, non miramur epistulam 147 ad Paulinam religiosam Dei famulam datam, etiamsi indigeat illa «quis ad quem scribat» nota, postea in epistulis inveniri neglecta, quam supra diximus, norma.

Hanc epistulam anno 413 vel 414 scriptam esse inde concludas, quod ea, quae in Retractationibus ante ipsas epistulas 147 et 148 simul tractatas commemorantur opera, anno 412 tribuuntur, opera vero, quae proxime sequuntur, anno 415 composita sunt (Goldbacher, l. c. 39 sq., Migne PL 33, 596). Scripsit illam Augustinus adductus precibus illius, quam modo diximus, Paulinae interrogantis, num invisibilis Deus oculis corporis videri possit. Cui pollicitus est se responsurum esse ad interrogata, sed propter multa alia officia reique difficultatem diutius moratus est.

Ex epistulae argumento deinde cognosci potest, quam rationem cogitandi scribendique Augustinus amplexus sit, quae fidei definitio ei probata sit, quae de natura Dei et de Trinitate ei visa sint.

Elocutio denique epistulae eo insignis est, quod saepissime proferuntur verba Sacrae Scripturae. Cui tantam Augustinus tribuit fidem, ut etiam ad illas difficillimas res, de quibus in hac epistula agitur, decidendas gravissima sententia ex revelatione sumatur. Magni praeterea aestimat auctoritatem ss. Ambrosii et Hieronymi, quorum magis illum laudat, per quem ipse christianus factus est. Tamen adhortatur Paulinam, ut neque his neque sibi ipsi eam, quae debeatur sacris Litteris, habeat fidem. De cetero patrum priorum sententias secutus iterum atque iterum monet ad res divinas cognoscendas auxilio divino opus esse et scientiam Dei non tam cogitatione subtilitateque quam oratione Christique virtutum aemulatione augeri.

A fide diligenter distinguitur visio; credimus enim absentia, videmus praesentia sive corporis sive animi oculis, et ut credamus adducimur aliorum auctoritate, modo contingat, ut, priusquam quid accipiamus, fide dignum nobis videatur. Sicut autem Augustinus separat videre a credendo, ita non credere a sciendo. Nam quae credimus, eadem scimus. Scientia ergo continentur, et quae creduntur et quae videntur. Qua erat pietate doctissimus ille Hipponensis, persuaserat sibi ad definiendam scientiam minus referre, quo ex fonte quam qua certitudine quid cognoscamus, undecumque accipiatur (cf. ad Augustini fidei definitionem: E. Gilson, Introduction à l'étude de Saint Augustin, Paris 1929, 31—43).

Quod attinet ad quaestionem illa epistula solvendam, Deum, qui corpus non sit, corporis oculis videri posse negat. Ac ne mentis quidem oculis Deum videri posse. Opinionem eorum, qui dicunt Deum per se ipsum videri posse clare et efficaciter refutat. Cui rei minime repugnare Veteris Testamenti testimonia, quibus patriarchis et prophetis Deum apparuisse tradatur. Non naturam vel substantiam Dei, quae per se esset invisibilis et immutabilis, ab eis spectatam esse, sed signa visibilia et symbola quaedam, quibus Deus sponte sua electis se adesse annuntiaret. Quid de Trinitate sentiat, ex eo quadamtenus intellegitur,

quod Arianorum, qui falso utantur patrum vetustiorum testimoniis, doctrina acerrime repulsa in Veteris Testamenti theophaniis indiscrete individuam ipsam Trinitatem, unum Deum, non Filium solum apparuisse docet. Quibusdam tamen, Moysi videlicet et Paulo apostolo etiam substantia Dei apparuisse videtur. Quod fieri non potuit, nisi speciali Dei auxilio suspensis huius vitae sensibus ex hac vita ad angelicam vitam rapti essent. Quamvis autem Augustinus neget nos in hac vita Deum videre posse, tamen confirmat Deum promisisse eos, qui mundo corde essent, post mortem ad visionem Dei esse perventuros. Neque vero corporis ne transfiguratis quidem oculis tum Deum nos visuros esse putat. Sed hanc quaestionem planius decidendam in aliud tempus differt (cf. ad Augustini de theophaniis Vet. Test. et de invisibili Deo opinionem: M. Schmaus, Die psychologische Trinitätslehre des hl. Augustinus, Münster 1927, 20—22, 85 sq., 160—163 et J. Maréchal, La vision de Dieu au sommet de la contemplation d'après s. Augustin, in Nouvelle Revue théologique, février 1930).

Reliquum est, ut de ratione, quam in hac editione secutus sim, pauca dicam. Cum Goldbacher in Corp. script. eccl. lat. XXXXIIII 274—332 optime hanc epistulam ediderit, supervacaneum est iterum omnes codices conferre. Itaque satis habui textum a Goldbacher constitutum denuo cum Migne (PL 33, 596—622) et Clm 6266, fol. 109ra—117ra (cf. Goldbacher, praef. XI—XIII) conferre eumque, cum perpauca mutassem, recipere. In rebus orthographicis usum nostrarum scholarum secutus sum. Apparatui critico adiunxi nonnullas graviores variationes, quas omnes fere iam Goldbacher attulit.

Pragae, die Paschatis a. 1930.

Sigla.

(Sunt eadem, quibus utitur Goldbacher.)

T = Cod. Trecensis 813.
T^1 = Cod. Trecensis 804.
O = Cod. Bodleianus 516.
H = Cod. Palatinus 211.
M = Cod. lat. Monacensis 6266.
F = Cod. Salisburgensis X 29.
A = Cod. Audomaropolitanus 76.
P = Cod. Parisinus nouv. acquis. 1444.
L = Cod. Marcianus 639.
a = editio princeps Amerbachiana.
e = Erasmi editio Frobeniana.
f = editio Frobeniana altera.
m = editio Maurinorum = Migne, PL 33, 596—622.

1. Memor debiti, quod ex tua petitione et mea promissione factum est, religiosa famula dei Paulina, persolutionis quoque eius neglegens esse non debui. Cum enim petivisses, ut de invisibili deo, utrum per oculos corporeos possit videri, prolixe aliquid copioseque ad te scriberem, negare non potui, ne sanctum studium tuum offenderem; sed promissum distuli sive propter alias occupationes meas sive, quod a me id flagitaretur, unde aliquanto diutius cogitari oportebat. Sed cum tanta res esset, quae cogitando, non tam quid de ea sentiendum dicendumve esset, quam quonam modo persuadendum his, qui diversa sentirent, fieret difficilior, finem aliquando dilationi adhibendum putavi sperans divinum adiutorium magis mihi scribenti quam differenti adfuturum. Quam ob rem primum mihi videtur plus valere in hac inquisitione vivendi quam loquendi modum. Nam qui didicerunt a domino Jesu Christo mites esse et humiles corde, plus cogitando et orando proficiunt quam legendo et audiendo. Nec ideo tamen agere partes suas sermo cessaverit, sed, cum plantator et rigator officium sui gesserit muneris, cetera illi, qui dat incrementum, relinquit; ille quippe etiam ipsum plantatorem rigatoremque formavit.

2. Secundum interiorem igitur hominem percipe verba intellectus. Ipse enim renovatur de die in diem, etiam cum exterior iste corrumpitur sive castigatione abstinentiae sive aliqua morbida valetudine sive quolibet casu vel certe, quod necesse est etiam his, qui sano corpore diu vivunt, ipso aetatis accessu. Erige itaque spiritum mentis tuae, qui renovatur in agnitione secundum imaginem eius, qui creavit eum, ubi per fidem in te habitat Christus, ubi non est Judaeus et Graecus, servus liber, masculus femina, ubi non morieris, cum solvi corpore coeperis, quia nec ibi marcuisti, cum sis annis gravis. Hoc interiore tuo erecta intende et vide, quae loquor. Nolo auctoritatem meam sequaris, ut ideo putes tibi aliquid necesse esse credere, quoniam a me dicitur; sed aut scripturis canonicis credas,

4 scribere *H* 7 cogitare T^1M 20 cum] si *L* 24 in agnitione dei *MFAP edd.* in agnitionem dei *H* 26 non est iudaeus et graecus servus et liber masculus et femina *F edd.*

[13] Matth. 11, 29. [16] 1. Cor. 3, 7. [20] 2. Cor. 4, 16. [24] Col. 3, 10. [25] Eph. 3, 17. [26] Gal. 3, 28; cf. 1. Cor. 12, 13; Col. 3, 11.

si quid nondum, quam sit verum, vides, aut interius demonstranti veritati, ut hoc plane videas.

3. Exempli gratia dicam aliquid, quo ad haec certius praestruaris, et inde potissimum, unde nobis in hoc ipso opere propositus est disputandi labor. Credimus videri deum nunc; num quia vidimus vel per oculos corporis, sicut videmus hunc solem, vel mentis obtutu, sicut se quisque interius videt viventem, videt volentem, videt quaerentem, videt scientem, videt nescientem? Tu itaque ipsa lectis his litteris solem quidem vidisse te recolis per oculos corporis, potes etiam statim videre, si est id temporis et eo loci es, ubi ex ea parte caelum oculis tuis usque ad solem contuendum patet. Ad illa vero videnda, quae mente conspici dixi, id est quod vivas, quod videre deum velis, quod id requiras, quod te vivere et velle et quaerere scias, quo modo autem deus videatur, nescias, ad haec, inquam, omnia videnda non oculos corporis adhibes nec intervallum loci, per quod intendatur obtutus, ut ad ea cernenda perveniat, sentis aut quaeris; sic vides vitam tuam, voluntatem, inquisitionem, scientiam, ignorantiam, quia nec ipsa est contemnenda visio videre, quod nescias. Sic, inquam, vides haec omnia, ut in te videas, apud te habeas ac sine ullis figurarum lineamentis colorumque nitoribus tanto clarius et certius quanto simplicius interiusque conspicias. Cum igitur nec corporis oculis sicut corpora sive caelestia sive terrestria nec mentis aspectu, sicut ea sunt, quorum nonnulla commemoravi, quae apud temetipsam certissime intueris, nunc videamus deum, cur credimus eum videri, nisi quia scripturae accommodamus fidem, ubi legitur: Beati mundo corde, quoniam ipsi deum videbunt, et si qua alia in hanc sententiam eadem divina auctoritate conscripta sunt, cui non credere nefas ducimus, credere autem pietatis esse minime dubitamus?

4. Hanc itaque distinctionem tene, ut, si quid te admonuero disserendo, quod ita videas oculis carnis vel ullo alio sensu eius sentias seu te sensisse recolas, sicut sentiuntur colores, fragores, odores, sapores, fervores et si quid aliud per corpus cernendo, audiendo, olfaciendo, gustando, tangendo sentimus, aut ita videas mentis intuitu, ut vides vitam, voluntatem, cogitationem, memoriam, intellegentiam, scientiam, fidem tuam et quicquid aliud mente conspicis atque ita esse non tantum credendo, sed plane videndo non dubitas, hoc me iudices ostendisse. Quod autem non sic ostendero, ut aut corporis aut animi sensu visum perceptumque teneatur, et tamen dixero aliquid, quod aut verum quidem aut falsum esse necesse sit, sed nullo illorum duorum genere

5 nunc num] non *m* 10 loco *T T*¹*L* 21 corporeis *M* 39 quidem] aliquid *T T*¹*L* quid *O*

[25] Matth. 5, 8.

videatur, restat, ut tantummodo credatur vel non credatur. Sed si divinarum scripturarum earum scilicet, quae canonicae in ecclesia nominantur, perspicua firmatur auctoritate, sine ulla dubitatione credendum est. Aliis vero testibus vel testimoniis, quibus aliquid credendum esse suadetur, tibi credere vel non credere liceat, quantum ea momenti ad faciendam fidem vel habere vel non habere perpenderis.

5. Si enim ea, quae non vidimus, hoc est in praesenti apparentia non sensimus vel mente vel corpore neque de scripturis sanctis vel legendo vel audiendo didicimus, nulla omnino credidissemus, unde sciremus esse civitates, ubi numquam fuimus, vel a Romulo conditam Romam vel, ut de propioribus loquar, Constantinopolim a Constantino? Unde postremo sciremus, quinam parentes nos procreavissent, quibus patribus, avis, maioribus geniti essemus? Talium quippe cum plurima sciamus, non tamen ea vel ullo sensu praesentia sicut solem, sicut nostri animi voluntatem vel canonicorum eloquiorum auctoritate sicut Adam fuisse primum hominem aut Christum in carne natum passumque resurrexisse didicimus, sed aliis referentibus, de quorum testimonio in hoc dumtaxat rerum genere minime dubitandum esse putavimus. In quibus si alicubi fallimur credendo vel ita esse, quod ita non est, vel non ita esse, quod ita est, nihil periculi esse iudicamus, si non sit contra illam fidem, qua pietas informatur. Haec praelocutio mea nondum propositam discutit quaestionem, sed te atque alios, qui ista lecturi sunt, praestruit, quales seu meorum seu quorumlibet scriptorum iudices esse debeatis, ne vel scire vos opinemini, quod nescitis, vel temere credatis, quod neque corporis sensibus aut animi contuitu in eiusdem rei, quae cognoscenda est, evidentia percepistis neque canonicarum scripturarum auctoritate, etiam si non adfuit sensibus vel animi vel corporis vestri, tamen credendum esse didicistis.

6. Iamne ergo venimus ad causam? An adhuc lecturus instruendus est? Nonnulli enim putant ipsum, quod dicimus credere, cum res vera creditur, hoc solum esse mente contueri. Quod si ita est, fallitur ista nostra praelocutio, in qua distinximus aliud esse aliquid sentire per corpus sicut in caelo solem et in terra montem, arborem corpusve quodlibet et aliud mentis intuitu rem nihilominus evidentem, sicut nostra voluntas a nobismetipsis intus aspicitur, cum aliquid volumus, vel cogitatio, cum cogitamus, vel memoria, cum recordamur, vel tale aliquid in animo sine corpore, aliud autem credere, quod in corporis mentisve conspectu nec adest nec adfuisse recolitur sicut sine parentibus creatum Adam et natum ex virgine passumque resurrexisse Christum. Haec enim etiam corporaliter facta sunt et videri per corpus, si tunc

16 in carne natum] incarnatum *T T*^{1}*O L H M F A P edd.* 32 nostra] nostra superior

adessemus, utique potuerunt, nunc autem non adsunt, sicut adest ista lux, quae oculis cernitur, aut voluntas, qua nunc aliquid volumus, quae mente conspicitur. Sed quia haec distinctio falsa non est, profecto illa praestructio minus habebat, quod inter credere et aliquid praesens mente conspicere, ne omni modo unum atque idem putaretur, parum clara fuerat elocutione discretum.

7. Quid ergo dicemus? Num satis est, ut inter videre et credere hoc distare dicamus, quia praesentia videntur, creduntur absentia? Plane forsitan satis est, si praesentia illa hoc loco intellegamus dicta, quae praesto sunt sensibus sive animi sive corporis, unde etiam ducto vocabulo praesentia nominantur. Sic enim hanc lucem corporis sensu, sic et meam voluntatem plane video, quia praesto est animi mei sensibus atque intus mihi praesens est. Si quis vero mihi indicet voluntatem suam, cuius os et vox mihi praesens est, tamen, quia ipsa voluntas, quam mihi indicat, latet sensum corporis et animi mei, credo, non video aut, si eum mentiri existimo, non credo, etsi forte, ut dicit, ita sit. Creduntur ergo illa, quae absunt a sensibus nostris, si videtur idoneum, quod eis testimonium perhibetur; videntur autem, quae praesto sunt, unde et praesentia nominantur, vel animi vel corporis sensibus. Nam cum sint quinque corporis sensus, cernendi, audiendi, olfaciendi, gustandi, tangendi, visus quidem in eis praecipue oculis attributus est, verumtamen hoc verbo utimur et in ceteris. Neque enim tantum dicimus: „Vide, quid luceat", sed etiam: „Vide, quid sonet"; „Vide, quid oleat"; „Vide, quid sapiat"; „Vide, quid caleat". Nec, quia dixi ea credi, quae absunt a sensibus nostris, sic accipiatur, ut inter illa deputentur, quae aliquando vidimus et nos vidisse retinemus certique sumus, quamvis tunc non praesto sint, cum recoluntur a nobis; neque enim inter credita, sed inter visa deputantur et ideo nota sunt, non quia fidem habuimus aliis testibus, sed quia nos vidisse sine dubio recordamur et scimus.

8. Constat igitur nostra scientia ex visis rebus et creditis. Sed in his, quae vidimus vel videmus, nos ipsi testes sumus, in his autem, quae credimus, aliis testibus movemur ad fidem, cum earum rerum, quas nec vidisse nos recolimus nec videmus, dantur signa vel in vocibus vel in litteris vel in quibusque documentis, quibus visis non visa credantur. Non autem inmerito scire nos dicimus non solum ea, quae vidimus aut videmus, verum et illa, quae idoneis ad quamque rem commoti testimoniis vel testibus credimus. Porro si scire non incongruenter dicimur etiam illud, quod certissimum credimus, hinc factum est, ut etiam recte credita, etsi non adsint sensibus nostris, videre mente dicamur. Scientia quippe

---

5 omni modo] omnino *m* 7 dicemus] dicimus *HMFAP edd.*
12 mei *om. m.*

menti tribuitur, sive per corporis sensus sive per ipsum animum aliquid perceptum cognitumque retineat, et fides ipsa mente utique videtur, quamvis hoc fide credatur, quod non videtur. Unde et apostolus Petrus dicit: In quem modo non videntes creditis, et ipse dominus: Beati, qui non viderunt et crediderunt.

9. Cum itaque dicitur homini: „Crede Christum resurrexisse a mortuis", si credit, adtende, quid videat, adtende, quid credat, et utrumque discerne. Videt hominem, cuius audit vocem, et ipsa vox in visis corporalibus deputatur secundum ea, quae supra diximus. Haec duo sunt, testis et testimonium, quorum ad oculos unum, ad aures alterum pertinet. Sed hunc testem fortasse aliorum testimoniorum auctoritate confirmat, divinarum scilicet scripturarum vel quorumlibet aliorum, quibus est motus ad fidem. Scripturae ad visa pertinent corporis: oculorum, si eas legit, vel aurium, si audivit. Videt autem animo, quicquid figuris litterarum sonisve significari intellexit; videt ipsam fidem suam, qua se credere sine cunctatione respondet; videt cogitationem, qua cogitat, quid ei possit prodesse, quod credit; videt voluntatem, qua accessit ad suscipiendam religionem; videt etiam ipsius resurrectionis quandam imaginem in animo suo factam, sine qua intellegi non potest, quicquid factum corporaliter dicitur, sive credatur sive non credatur.

Sed, ut puto, distinguis, quo modo videat fidem suam, qua credit, et quo modo videat illam resurrectionis imaginem in animo suo factam, quam, si hoc audit, videt, etiam qui non credit.

10. Haec ergo omnia videt partim corpore, partim mente. Voluntatem vero eius, a quo audit, ut credat, et ipsam Christi resurrectionem non videt, sed credit; et tamen eam videre dicitur quodam mentis obtutu magis secundum testimoniorum fidem quam rerum praesentia creditarum. Illa enim, quae videt, adsunt sensibus vel animi vel corporis; quae autem credit, absunt a sensibus et animi et corporis, quamvis voluntas eius, a quo audit, ut credat, non sit praeterita, sed maneat in loquente. Quam in se ipso idem ipse, qui loquitur, videt; ille vero, qui audit, non eam videt, sed credit.

Resurrectio autem Christi praeterita est, quam nec illi viderunt homines, qui tunc fuerunt; nam qui viderunt viventem Christum, quem viderant morientem, ipsam tamen resurrectionem, cum fieret, non viderunt, sed eam certissime crediderunt videndo et tangendo vivum, quem noverant mortuum. Nos totum credimus, et quod resurrexit et quod ab hominibus tunc visus et contrectatus sit et quod nunc vivat in caelis nec iam moriatur et mors ei ultra non dominetur. Res autem ipsa nec corporis nostri sensibus adest, sicut adest hoc caelum et terra, nec nostrae mentis obtutibus, sicut adest fides ipsa, qua hoc credimus.

---

[4] 1. Petr. 1, 8. [5] Joh. 20, 29. [39] Rom. 6, 9.

11. Sed iam satis, ut puto, ista mea praelocutione recognovisti, quid sit videre vel mente vel corpore et quid ab eis distet credere. Quod quidem fit mente et videtur mente, quoniam menti nostrae fides nostra conspicua est. Sed tamen, quod eadem fide creditur, abest et ab aspectu corporis nostri, sicut abest corpus, in quo Christus resurrexit, et ab aspectu mentis alterius, sicut abest ab aspectu mentis meae fides tua, quamvis eam esse in te credam, cum eam non videam corpore, quod nec tu potes, nec mente, quod tu potes, sicut ego meam, quam tu non potes. Nemo enim scit, quid agatur in homine, nisi spiritus hominis, qui in ipso est, donec veniat dominus, qui et inluminabit abscondita tenebrarum et manifestabit cogitationes cordis, ut eas non solum quisque suas videat, sed et aliorum. Secundum hoc enim dixit apostolus neminem scire, quid agatur in homine, nisi spiritus hominis, qui in ipso est, secundum quod videmus in nobis; nam secundum id, quod credimus nec videmus, et multos fideles esse novimus et multis noti sumus.

12. Si ergo iam ista distincta sunt, veniamus ad causam. Scimus posse deum videri, quoniam scriptum est: Beati mundo corde, quoniam ipsi deum videbunt. An forte non debui dicere „scimus" sed „credimus", quoniam deum nec corpore aliquando vidimus sicut hanc lucem nec mente sicut ipsam in nobis, qua id credimus, fidem, sed tantum quia scriptum est in ea scriptura, cuius fideles sumus, quod verum sit minime dubitamus? Apostolus tamen Johannes cum tale aliquid diceret: Scimus, inquit, quia, cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum, sicuti est. Ecce scire se dixit, quod nondum factum fuerat nec videndo sed credendo cognoverat. Recte itaque diximus: „Scimus posse deum videri", quamvis eum non viderimus, sed divinae auctoritati, quae sanctis libris continetur, crediderimus.

13. Quid est ergo, quod eadem dicit auctoritas: Deum nemo vidit umquam? An fortasse respondetur, quod illa testimonia de videndo deo sunt, non de viso?„Ipsi" enim „deum videbunt", dictum est, non „viderunt" et non „vidimus", sed „videbimus eum, sicuti est". Proinde his sententiis non est contrarium: Deum nemo vidit umquam. Videbunt enim, quem non viderunt, qui mundo corde filii dei esse voluerint. Quid est igitur: Vidi deum facie ad faciem et salva facta est anima mea? An et hoc non est contrarium illi, quod dictum est: Deum nemo vidit umquam? Et illud, quod de Moyse scriptum est, quia loquebatur cum deo facie ad faciem, sicut quis loquitur

10 qui$_2$ *om. m* 11 illuminet *m* 11 manifestet *m* 14 spiritum *m.*

9 1. Cor. 2, 11. 10 1. Cor. 4, 5. 13 1. Cor. 2, 11 18 Matth. 5, 8.
24 1. Joh. 3, 2. 29 Joh. 1, 18; 1. Joh. 4, 12; cf. 1. Tim. 6, 16.
35 Gen. 32, 30. 38 Ex. 33, 11.

ad amicum suum; et illud, quod propheta Isaias de se ipso loquens ait: Vidi dominum sabaoth sedentem in throno, et si qua alia solent similia testimonia ex eadem auctoritate proferri, quo modo non sunt contraria sententiae, qua dictum est: Deum nemo vidit umquam? Quamquam et ipsum evangelium potest putari sibi esse contrarium. Quo modo enim verum est, quod in eo dicitur: Qui me vidit, vidit et patrem, si deum nemo vidit umquam? Quo modo verum est: Angeli eorum semper vident faciem patris mei, si deum nemo vidit umquam?

14. Qua igitur regula intellegentiae ista veluti contraria et repugnantia non esse contraria nec repugnare probabimus? Neque enim fieri ullo modo potest, ut haec scripturarum auctoritas aliqua ex parte mentiatur. Si dicimus in eo, quod scriptum est: Deum nemo vidit umquam, homines tantummodo intellegendos, sicut etiam illud dictum est: Nemo scit, quid agatur in homine nisi spiritus hominis, qui in ipso est, — nemo utique, sed hominum; neque enim hoc de deo accipi potest, cum de Christo scriptum sit non opus fuisse, ut quisquam illi testimonium perhiberet de homine, quoniam ipse sciebat, quid esset in homine; nam hoc apostolus planius explicans: Quem nemo, inquit, hominum vidit nec videre potest — si ergo ita dictum est: Deum nemo vidit umquam, ac si diceretur: „Nemo hominum", hactenus illa quaestio soluta videbitur, ut non sit huic sententiae contrarium, quod dominus ait: Angeli eorum semper vident faciem patris mei, ut scilicet angelos deum videre credamus, quem nemo vidit umquam, sed hominum. Quo modo ergo deum vidit Abraham, Isaac, Jacob, Job, Moyses, Michaeas, Isaias et si qui alii sunt, de quibus veracissima scriptura testatur, quod deum viderint, si deum nemo umquam hominum vidit nec videre potest?

15. Quamquam nonnulli volentes probare etiam impios visuros deum a diabolo quoque ipso deum visum putant sic accipientes, quod scriptum est in libro Job venisse cum angelis et diabolum in conspectu dei, ut iam et illud veniat in quaestionem, quo modo dictum sit: Beati mundo corde, quoniam ipsi deum videbunt, et illud: Pacem sectamini cum omnibus et sanctificationem, sine qua nemo poterit videre deum. Multum enim miror, si eo usque progrediuntur, qui existimant impios visuros deum et a diabolo

---

[2] Is. 6, 1. [6] Joh. 14, 9. [8] Matth. 18, 10. [15] 1. Cor. 2, 11. [17] Joh. 2, 25. [20] 1. Tim. 6, 16. [24] Matth. 18, 10. [26] Gen. 18 (Abraham). [26] Gen. 26, 2—5 (Isaac). [26] Gen. 32, 24—30 (Jacob). [26] Job 38—42, 9 (Job). [26] Ex. 33, 11 (Moses). [27] 3. Reg. 22, 19 (Michaeas). [27] Is. 6, 1 (Isaias). [32] Job 1, 6; 2, 1. [34] Matth. 5, 8. [35] Hebr. 12, 14.

visum deum, ut eos et mundo esse corde et pacem ac sanctificationem cum omnibus sectari adseverent.

16. Nam quod dominus ait: Qui me vidit, vidit et patrem, potest paulo attentius consideratum non videri esse contrarium ei, quod dixit: Deum nemo vidit umquam. Neque enim dixit: „Quia me vidistis, vidistis et patrem", sed dicendo: „Qui me vidit, vidit et patrem" ostendere voluit unitatem substantiae patris et filii, ne in aliquo inter se putarentur esse dissimiles. Ac per hoc, quoniam verum dictum est: Qui me vidit, vidit et patrem, profecto, quoniam deum nemo hominum vidit umquam, nec patrem quisquam putandus est vidisse nec filium, secundum quod deus est filius et cum patre unus deus; nam secundum id, quod homo est, utique in terra visus est et cum hominibus conversatus est.

17. Sed magna quaestio est, quo modo non sit contrarium, quia tot antiqui viderunt deum, si deum nemo vidit umquam, quem nemo hominum vidit nec videre potest. Vides, quam difficilem mihi proposueris quaestionem, unde me aliquid prolixe copioseque scribere voluisti ex occasione brevis epistulae meae, quae tibi visa est diligentius et uberius explicanda. Visne ergo adtendere, quae apud alios interim comperi divinarum scripturarum egregios tractatores, quid de visione dei senserint, ne forte sufficiant desiderio tuo, quamvis ea forsitan noveris? Pauca ergo ista adtende, si placet. Cum evangelium exponens beatus Ambrosius, Mediolanensis episcopus, venisset ad eum locum, ubi angelus apparuit in templo Zachariae sacerdoti, ex hac occasione vide, quanta et qualia de dei etiam visione disseruit.

18. „Non inmerito", inquit, „angelus videtur in templo, quia veri sacerdotis iam nuntiabatur adventus et caeleste sacrificium parabatur, in quo angeli ministrarent. Et bene apparuisse dicitur ei, qui eum repente conspexit. Hoc specialiter aut de angelis aut de deo scriptura divina tenere consuevit, ut, quod non potest praevideri, apparere dicatur. Sic enim habes: Apparuit deus Abrahae ad ilicem Mambre; nam qui ante non praesentitur, sed repentino videtur aspectu, apparere memoratur. Non enim similiter sensibilia videntur et is, cuius in voluntate situm est videri et cuius naturae est non videri, voluntatis videri. Nam si non vult, non videtur; si vult, videtur. Apparuit enim deus Abrahae, quia voluit; aliis, quia noluit, non apparuit. Visum est etiam Stephano, cum lapidaretur a populo, aperiri caelum, visus est etiam Jesus stans ad dexteram dei et non est visus a populo; vidit

---

[3] Joh. 14, 9. [5] Joh. 1, 18. [12] Bar. 3, 38; cf. Joh. 1, 14.
[26] Expos. Evang. sec. Lucam 1, 24—27 (Migne PL 15, 1543B — 1545A. Corpus script. eccl. lat. 32 p. 25, 15—28, 7) Agitur Luc. 1, 11.
[31] Gen. 18, 1. [37] Act. 7, 55.

Isaias dominum sabaoth, sed alius videre non potuit, quia, cui placuit, apparuit. Et quid de hominibus loquimur, cum etiam de ipsis caelestibus virtutibus et potestatibus legerimus, quia: Deum nemo vidit umquam? Et addidit, quod ultra caelestes est potestates: Unigenitus filius, qui est in sinu patris, ipse narravit. Aut acquiescatur igitur necesse est, si deum patrem nemo vidit umquam, filium visum esse in veteri testamento, et desinant haeretici ex virgine ei principium dare, qui, antequam nasceretur ex virgine, videbatur, aut certe refelli non potest vel patrem vel filium vel certe spiritum sanctum, si tamen est sancti spiritus visio, ea specie videri, quam voluntas elegerit, non natura formaverit, quoniam spiritum quoque visum accepimus in columba. Et ideo deum nemo vidit umquam, quia eam, quae in deo habitat, plenitudinem divinitatis nemo conspexit, nemo mente aut oculis comprehendit: 'Vidit' enim ad utrumque referendum est. Denique cum additur: Unigenitus filius ipse narravit, mentium magis quam oculorum visio declaratur. Species enim videtur, virtus vero narratur; illa oculis, haec mente comprehenditur. Sed quid de trinitate dicam? Seraphim, quando voluit, apparuit et vocem eius Isaias solus audivit. Apparuit angelus et nunc praesto est, sed non videtur. Neque enim in potestate nostra est videre, sed in potestate illius apparere. Tamen, etsi potestas non est videndi, est gratia promerendi, ut videre possimus. Et ideo, qui habuit gratiam, meruit copiam; nos copiam non meremur, quia deum videndi gratiam non habemus. Et quid mirum, si in praesenti saeculo, nisi quando vult, dominus non videtur? In ipsa quoque resurrectione non facile est deum videre nisi his, qui corde sint mundo, et ideo: Beati mundo corde; ipsi enim deum videbunt. Quantos beatos iam numeraverat et tamen videndi his deum non promiserat facultatem! Si ergo hi, qui mundo sunt corde, deum videbunt, utique alii non videbunt; neque enim indigni deum videbunt neque is, qui deum videre noluerit, potest deum videre. Nec in loco deus videtur, sed mundo corde nec corporalibus oculis deus quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu; et, cum absens putatur, videtur et, cum praesens est, non videtur. Denique nec apostoli omnes Christum videbant et ideo ait: Tanto tempore vobiscum sum et adhuc me non cognovistis. Qui enim cognovit, quae sit latitudo et longitudo et altitudo et profundum, et supereminentem scientiae caritatem Christi, vidit et Christum, vidit et patrem. Nos enim iam secundum carnem non novimus Christum,

1 dominum] deum *m* 27 ipsi enim] quoniam ipsi *T T¹O L*

1 Is. 6, 1. 4 Joh. 1, 18. 13 Col. 2, 9. 18 Is. 6, 6sq.
35 Joh. 14, 9. 36 Eph. 3, 18sq. 39 2. Cor. 5, 16.

sed secundum spiritum. Spiritus enim ante faciem nostram Christus dominus, qui nos in omnem plenitudinem dei misericordia sua implere dignetur, ut videri possit a nobis."

19. Si haec verba intellegis, quid restat, quod a me amplius requiratur, cum iam illa, quae difficilis videbatur, soluta sit quaestio? Discretum est quippe, quo modo dictum sit: Deum nemo vidit umquam, et quo modo deum iusti antiqui viderint, si illud propterea dictum est, quoniam deus natura est invisibilis, illi autem ideo viderunt, quicunque deum viderunt, quia, cui voluerit, sicut voluerit, apparet ea specie, quam voluntas elegerit, etiam latente natura. Nam si, patres quando deum viderunt, ipsa illis natura eius apparuit, quamvis, si noluisset, utique non apparuisset, quo modo deum nemo vidit umquam, cum eo volente ipsa eius a tot patribus natura conspecta sit? Quod si dicitur filius a patribus visus, ut de deo patre dictum accipiatur, quod eum nemo umquam viderit, non quidem amisit occasionem Ambrosius, ut hinc quosdam haereticos redargueret, id est Photinianos, qui principium filio dei ex utero virginis tribuunt nec volunt credere, quod et antea fuerit. Sed quia videbat alios, id est Arianos perniciosius insidiantes, quorum procul dubio error adstruitur, si patris natura invisibilis, filii vero visibilis creditur, utriusque unam pariterque invisibilem adseruit esse naturam adiungens etiam spiritus sancti. Quod breviter quidem, sed admirabiliter intimavit, ubi secutus ait: „Aut certe refelli non potest vel patrem vel filium vel certe spiritum, si tamen est sancti spiritus visio, ea specie videri, quam voluntas elegerit, non natura formaverit." Potuit dicere „non natura monstraverit", sed maluit dicere „formaverit", ne ipsam speciem, in qua deus elegit apparere, de sua natura formare putaretur et ex hoc utique convinceretur convertibilis esse mutabilisque substantia, quod ipse deus a fide piorum misericors et benignus averterit!

20. Invisibilis est igitur natura deus non tantum pater, sed et ipsa trinitas, unus deus, et quia non tantum invisibilis verum etiam incommutabilis, sic apparet, quibus voluerit, in qua voluerit specie, ut apud eum integra maneat eius invisibilis incommutabilisque natura. Desiderium autem veraciter piorum, quo videre deum cupiunt et inhianter ardescunt, non, opinor, in eam speciem contuendam flagrat, qua, ut vult, apparet, quod ipse non est, sed in eam substantiam, qua ipse est, quod est. Huius enim desiderii sui flammam sanctus Moyses, fidelis famulus eius, ostendit, ubi ait deo, cum quo ut amicus facie ad faciem loquebatur: Si inveni gratiam ante te,

28 substantiae *m*

[1] Thren. 4, 20. [2] Eph. 3, 19. [38] Ex. 33, 11 [39] Ex. 33, 13.

ostende mihi temetipsum. Quid ergo? Ille non erat ipse? Si non esset ipse, non ei diceret „ostende mihi temetipsum", sed „ostende mihi deum", et tamen, si eius naturam substantiamque conspiceret, multo minus diceret „ostende mihi temetipsum". Ipse ergo erat in ea specie, qua apparere voluerat, non autem ipse apparebat in natura propria, quam Moyses videre cupiebat; ea quippe promittitur sanctis in alia vita. Unde, quod responsum est Moysi, verum est, quia nemo potest faciem dei videre et vivere, id est nemo potest eum in hac vita vivens videre, sicuti est. Nam multi viderunt, sed quod voluntas elegit, non quod natura formavit, et illud, quod Johannes ait, si recte intellegitur: Dilectissimi, filii dei sumus et nondum apparuit, quid erimus; scimus, quia, cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum, sicuti est, non sicut eum homines viderunt, quando voluit, in specie, qua voluit, non in natura, qua in semetipso, etiam cum videretur, latuit, sed sicuti est, quod ab eo petebatur, cum ei diceretur: „Ostende mihi temetipsum", ab eo, qui cum illo facie ad faciem loquebatur, non quia dei plenitudinem quisquam non solum oculis corporis, sed vel ipsa mente aliquando comprehendit.

21. Aliud est enim videre, aliud est totum videndo comprehendere, quando quidem id videtur, quod praesens utcumque sentitur, totum autem comprehenditur videndo, quod ita videtur, ut nihil eius lateat videntem, aut cuius fines circumspici possunt, sicut te nihil latet praesentis voluntatis tuae, circumspicere autem potes fines anuli tui. Exempli gratia duo posui, quorum alterum ad mentis obtutum, alterum ad corporales oculos pertinet; visus enim sicut ille ait, ad utrumque referendus est, id est et ad oculos et ad mentem.

22. Porro si propterea deum nemo vidit umquam, quia, sicut ait disputator, cuius verba considerabamus, „plenitudinem divinitatis eius nemo conspexit, nemo mente aut oculis comprehendit; ‚vidit' enim ad utrumque referendum est", restat inquirere, quo modo angeli deum videant, propter illud, quod ex evangelio commemoravi: Angeli eorum semper vident faciem patris mei. Si enim et ipsis non, sicuti est, sed latente sua natura in specie, qua voluerit, apparet, magis magisque requirendum est, quo modo eum nos videbimus, sicuti est et sicut Moyses desideravit, cum peteret, ut deus, qui in conspectu eius erat, ostenderet illi semetipsum. Hoc enim nobis summum praemium in resurrectione promittitur, quod erimus aequales angelis dei, ac per hoc, si nec ipsi eum vident, sicuti

11 nunc *ante* filii *add. m* 12 quid] quod *m* 18 corporeis *P*

7 Ex. 33, 20. 11 1. Joh. 3, 2. 33 Matth. 18, 10.
39 Matth. 22, 30; Marc. 12, 25; Luc. 20, 36.

est, quo modo nos ita visuri sumus, cum eis aequales in resurrectione facti fuerimus? Sed vide, quid consequenter dicat noster Ambrosius: „Denique", inquit, „cum additur: Unigenitus filius ipse narravit, mentium magis quam oculorum visio declaratur. Species enim videtur, virtus vero narratur; illa oculis, haec mente comprehenditur". Qui paulo ante dixerat visionem ad utrumque referendam, nunc eam non menti, sed oculis dedit non, ut opinor, neglegenter sua verba respiciens, sed quia usitatius in loquendo solemus oculis adtribuere visionem sicut speciem corpori. Nam et hanc mos loquendi crebrius usurpat in rebus, quae locis continentur varianturque coloribus. Sed si nulla species esset mente contuenda, non diceretur ille speciosus forma prae filiis hominum. Neque enim hoc secundum carnem dictum est et non secundum speciem spiritalem. Dicitur ergo et species pertinens ad mentis obtutum; sed quia usitatius in corporibus dicitur vel in similitudinibus corporum, ideo dixit: „Species videtur, virtus vero narratur; illa oculis, haec mente comprehenditur". Proinde narrante unigenito, qui est in sinu patris, narratione ineffabili creatura rationalis munda et sancta impletur dei visione ineffabili, quam tunc consequemur, cum aequales angelis facti fuerimus, quia, sicut videntur ista visibilia corporis sensibus nota, deum nemo vidit umquam, quoniam, si aliquando eo modo visus est, non sicut ista natura videtur, sed voluntate visus est specie, qua voluit, apparens latente natura atque in se incommutabiliter permanente. Eo autem modo, quo videtur, sicuti est, nunc fortasse videtur a quibusdam angelis, a nobis autem tunc ita videbitur, cum eis facti fuerimus aequales.

23. Deinde cum addidisset, quia nec potestates caelorum sicut Seraphim, nisi cum volunt et quemadmodum volunt, videntur, ut hinc etiam coniceretur, quanta sit invisibilitas trinitatis: „Tamen", inquit, „etsi potestas non est videndi, est gratia promerendi, ut videre possimus. Et ideo, qui habuit gratiam, meruit copiam; nos copiam non meremur, quia deum videndi gratiam non habemus". His utique verbis, quia non sua docet, sed evangelium exponit, non hoc voluit intellegi, quod quidam eorum videbunt deum, quidam vero non videbunt, quibus credentibus dedit potestatem filios dei fieri, cum ad eos omnes pertineat, quod dictum est: Videbimus eum, sicuti est, sed dicendo „nos copiam non meremur, quia deum videndi gratiam non habemus" de hoc saeculo se loqui significavit, ubi quibusdam deus, licet non in sua natura, sed in qua voluit specie, dignatus est apparere sicut Abrahae, sicut Isaiae aliisque similibus; ceteris vero innumerabilibus, quamvis ad suum populum et hereditatem

---

[11] Ps. 44, 3. [35] Joh. 1, 12. [36] 1. Joh. 3, 2.

aeternam pertinentibus, nulla vel tali specie se demonstrat. In futuro autem saeculo, qui regnum accepturi sunt, quod eis ab initio praeparatum est, omnes eum corde mundo videbunt nec in illo regno nisi tales erunt.

24. Adtende itaque, quid adiungat iam de illo saeculo dicere incipiens: „Et quid mirum", inquit, „si in praesenti saeculo, nisi quando vult, dominus non videtur? In ipsa quoque resurrectione non facile est deum videre nisi eis, qui corde sint mundo, et ideo: Beati mundo corde; ipsi enim deum videbunt. Quantos beatos iam numeraverat et tamen videndi his deum non promiserat facultatem! Si ergo hi, qui mundo sunt corde, deum videbunt, utique alii non videbunt; neque enim indigni deum videbunt neque is, qui deum videre noluerit, potest deum videre". Cernis, quam circumspecte loquatur iam de his, qui in futuro saeculo videbunt deum; neque enim omnes, sed qui digni sunt. Resurgent enim et digni et indigni regno illo, ubi videbitur deus, quoniam omnes, qui in monumentis sunt, audient vocem eius et procedent, sed cum magna differentia; nam qui bene fecerunt, in resurrectionem vitae, qui autem male egerunt, in resurrectionem iudicii. Hic iudicium poenam aeternam significat, sicut etiam illud dictum est: Qui non credit, iam iudicatus est.

25. Quod ergo ait sanctus Ambrosius „neque is, qui deum videre noluerit, potest deum videre", quid aliud intellegi voluit, nisi quia is, qui mundando cordi curam tanta re dignam non vult inpendere, non vult deum videre? Vide proinde, quid adiungat: „Nec in loco", inquit, „deus videtur, sed mundo corde". Quid evidentius, quid expressius dici potuit? Ab hac igitur visione diabolus et angeli eius et omnes cum eis impii sine ulla nebula dubitationis exclusi sunt, quoniam mundo corde non sunt. Ac per hoc, quod scriptum est in libro Job venisse angelos in conspectu dei et venisse cum eis diabolum, non ideo diabolus deum vidisse credendus est. Ipsi enim dicti sunt venisse in conspectu dei, non deus in conspectu eorum. Veniunt autem in conspectu nostro, quae videmus, non a quibus videmur. Venerunt ergo, sicut in multis codicibus legitur, ut assisterent coram domino, non ut coram ipsis deus. Nec opus est in hoc loco immorari, ut pro viribus nostris conemur ostendere, quo modo et hoc temporaliter fiat, cum in dei conspectu semper sint omnia.

---

8 corde sunt mundo *TOML* mundo sint corde *m* mundo sunt corde *ceterae edd.* 9 ipsi enim] quoniam ipsi *TOL* 19 mala *MP* 32 conspectum$_1$ *m* 32 conspectum$_2$ *m* 33 conspectum nostrum *m* 35 deo *HMFAP edd.* 35 in *om. m.*

---

[2] Matth. 25, 34. [16] Joh. 5, 28sq. [20] Joh. 3, 18. [29] Job 1, 6; 2, 1.

26. Nunc enim quaeritur, quo modo videatur deus non ea specie, qua et in isto saeculo quibusdam voluit apparere, quando non solum cum Abraham aliisque iustis, verum etiam cum Cain fratricida locutus est, sed quo modo videatur in illo regno, ubi eum filii eius videbunt, sicuti est. Tunc quippe satiabitur in bonis desiderium eorum, quo desiderio flagrabat Moyses, cui loqui ad deum facie ad faciem non sufficiebat et dicebat: Ostende mihi temetipsum manifeste, ut videam te, tamquam diceret, quod in psalmo ex eodem desiderio canitur: Satiabor, cum manifestabitur gloria tua; quo desiderio ardebat et Philippus et sic satiari cupiebat dicens: Ostende nobis patrem et sufficit nobis. De hac visione loquens eius etiam ipse amator et desiderator Ambrosius: „Non in loco", inquit, „deus videtur" sicut ad ilicem Mambre, sicut in monte Sina, „sed mundo corde"; et sequitur sciens, quid desideret et quid aestuet et quid speret: „Nec corporalibus", inquit, „oculis deus quaeritur", quibus se ostendit Abrahae, Isaac, Jacob et aliis in hoc saeculo, „nec circumscribitur visu" propter illud, quod dictum est: Posteriora mea videbis, „nec tactu tenetur", sicut etiam luctatus est cum Jacob, „nec auditur affatu", sicut non solum a tot sanctis verum etiam a diabolo auditus est, „nec sentitur incessu" sicut aliquando, cum in paradiso deambularet ad vesperam.

27. Vides, quemadmodum vir sanctus enitatur mentes nostras ab omnibus carnis sensibus sevocare, ut aptas faciat ad videndum deum. Et tamen quid agit talis extrinsecus plantator et rigator, nisi intrinsecus operetur, qui dat incrementum, deus? Quis enim sine adiutorio spiritus dei cogitare valeat esse aliquid magisque esse quam omnia, quae per corpus sentiuntur, quod nec in loco videatur nec quaerendum sit oculis nec audiatur affatu nec tactu teneatur nec sentiatur incessu et videatur tamen, sed corde mundo? Neque enim de hac vita ille loquebatur, cum hoc diceret, quando quidem ab hoc saeculo, in quo deus apparuit, non sicuti est, sed in specie, qua voluit, quibus voluit, satis discrevit saeculi futuri vitam discretione apertissima, ubi ait: „Et quid mirum, si in praesenti saeculo, nisi quando vult, dominus non videtur? In ipsa quoque resurrectione non facile est deum videre nisi his, qui corde sint mundo, et ideo: Beati mundo corde; ipsi enim deum videbunt". Hinc iam de illo saeculo dicere exorsus est, ubi deum videbunt non omnes, qui resurgent, sed qui resurgent ad vitam aeternam, non indigni, de quibus dictum est:

36 ipsi enim] quoniam ipsi *F TOL edd.*

[3] Gen. 18. [3] Gen. 4, 6sq. 9—15. [5] Ps. 102, 5. [6] Ex. 33, 11.
[7] Ex. 33, 13. [9] Ps. 16, 15. [10] Joh. 14, 8. [17] Ex. 33, 23.
[18] Gen. 32, 24—31. [19] Gen. 3, 14. [20] Gen. 3,8. [24] 1. Cor. 3, 7.

Tollatur impius, ne videat claritatem domini, sed digni, de qualibus dixit ipse dominus, cum praesens non videretur: Qui diligit me, mandata mea custodit, et: Qui diligit me, diligetur a patre meo et ego diligam eum et ostendam me ipsum illi, nec hi, quibus dicetur: Ite in ignem aeternum, qui praeparatus est diabolo et angelis eius, sed hi, quibus dicetur: Venite, benedicti patris mei, percipite regnum, quod vobis praeparatum est ab initio mundi. Illi quippe ibunt in ambustionem aeternam, iusti autem in vitam aeternam. Et quae est vita aeterna, nisi quod ipsa vita alibi dicit: Haec est autem vita aeterna, ut cognoscant te unum deum verum et, quem misisti, Jesum Christum, sed sic, quo modo promisit ostensurum se ipsum dilectoribus suis cum patre unum deum, non quo modo in hoc saeculo in corpore visus est a bonis et a malis?

28. Et in iudicio enim futuro, quo sic venturus est, quo modo visus est iens in caelum, hoc est in eadem forma filii hominis, eandem formam videbunt, quibus dicturus est: Esurivi et non dedistis mihi manducare, quia et Judaei videbunt, in quem pupugerunt, non illam dei formam, in qua non rapinam arbitratus est esse aequalem deo. In illa dei forma tunc videbunt eum, qui videbunt, sicuti est. Nec ideo videbunt, quia pauperes spiritu in hac vita fuerunt, quia mites, quia lugentes, quia esurientes et sitientes iustitiam, quia misericordes, quia pacifici, quia persecutionem passi propter iustitiam, quamvis et haec omnia idem ipsi sint, sed quia mundo sunt corde. Ideo quippe inter illas beatitudines, cum omnia faciant, qui cor mundum habent, non est tamen alicubi positum: Deum videbunt, nisi ubi dictum est: Beati mundo corde, quoniam mundo corde videbitur, qui „nec in loco videtur nec oculis corporalibus quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu". Deum enim nemo vidit umquam vel in hac vita, sicuti ipse est, vel etiam in angelorum vita, sicut visibilia ista, quae corporali visione cernuntur, quia unigenitus filius, qui est in sinu patris, ipse narravit. Unde non ad oculorum corporalium, sed ad mentium visionem dictum est pertinere, quod narrat.

29. Sed rursus, ne desiderium nostrum a corporis sensu ad alium corporis sensum migraret, hoc est ad aures ab oculis, ideo, cum dixisset: „Nec corporalibus oculis deus quaeritur nec circumscribitur

1 claritatem] gloriam *TOL* 20 aequalis *m*

1 Is. 26, 10. sec. Sept. 2 Joh. 14, 21; cf. vers. 23. 5 Matth. 25, 41.
6 Matth. 25, 34. 8 Matth. 25, 46. 10 Joh. 17, 3.
16 Act. 1, 11. 17 Matth. 25, 42. 18 Zach. 12, 10. 19 Phil. 2, 6.
21 Matth. 5, 3—7. 9sq. 30 Joh. 1, 18. 32 Joh. 1, 18.

visu nec tactu tenetur", addidit etiam: „Nec auditur affatu", ut, si possumus, unigenitum filium, qui est in sinu patris, sic intellegamus narrantem, quo modo et verbum est, non sonus auribus instrepens, sed imago mentibus innotescens, ut illic interna et ineffabili luce clarescat, quod dictum est: Qui me vidit, vidit et patrem, quod hic Philippo dicebatur, quando videbat et non videbat. Sequitur enim huius visionis eximius concupitor Ambrosius dicens: „Et, cum absens putatur, videtur et, cum praesens est, non videtur." Non dixit „cum absens est", sed „cum absens putatur"; nusquam enim est absens, qui caelum et terram implet nec spatiis includitur parvis magnisve diffunditur, sed ubique totus est et nullo continetur loco. Hoc qui excedente mente intellegit, videt deum, et cum absens putatur; qui autem hoc non potest, oret et agat, ut posse mereatur, nec ad hominem disputatorem pulset, ut, quod non legit, legat, sed ad deum salvatorem, ut, quod non valet, valeat. Unde autem dixerit: „Et, cum praesens est, non videtur", consequenter aperuit dicens: „Denique nec apostoli omnes Christum videbant et ideo ait: Tanto tempore vobiscum sum et adhuc me non cognovistis". Ecce quo modo praesens deus erat et non videbatur.

30. Sed quare non ausus est dicere „denique nec apostoli Christum videbant", sed ait „nec apostoli omnes", tamquam aliqui tunc viderent ea visione, in qua ipse et pater unum sunt? An forte illud adtendit, quod, cum Petrus dixisset: Tu es Christus filius dei vivi, responsum accepit: Beatus es, Simon Bar Jona, quia non tibi revelavit caro et sanguis, sed pater meus, qui in caelis est? Quamvis illa revelatio utrum per fidem tantae rei creditae an per visionem conspectae facta in eius mente fuerit, non mihi videtur elucere, cum et ipse Petrus tam parvulum se adhuc illi ostenderit, ut timeret, ne amitteret morientem, quem filium dei vivi, hoc est vitae fontem fuerat paulo ante confessus.

31. Deinde potest movere, quo modo iam ipsa dei substantia videri potuerit a quibusdam in hac vita positis, propter illud, quod dictum est ad Moysen: Nemo potest faciem meam videre et vivere, nisi quia potest humana mens divinitus rapi ex hac vita ad angelicam vitam, antequam per istam communem mortem carne solvatur. Sic enim raptus est, qui audivit illic ineffabilia verba, quae non licet homini loqui, ubi usque adeo facta est ab huius vitae sensibus quaedam intentionis aversio, ut, sive in corpore sive extra corpus fuerit, id est utrum, sicut solet in vehementiore

39 vehementiori *A edd.*

5 Joh. 14, 9. 10 Jer. 23, 24. 12 cf. 2. Cor. 5, 13. 22 Joh. 10, 30. 23 Matth. 16, 16 sq. 28 Matth. 16,22. 33 Ex. 33, 20. 36 2. Cor. 12, 2—4.

extasi, mens ab hac vita in illam vitam fuerit alienata manente corporis vinculo, an omnino resolutio facta fuerit, qualis in plena morte contingit, nescire se diceret. Ita fit, ut et illud verum sit, quod dictum est: Nemo potest faciem meam videre et vivere, quia necesse est abstrahi ab hac vita mentem, quando in illius ineffabilitatem visionis adsumitur, et non sit incredibile quibusdam sanctis nondum ita defunctis, ut sepelienda cadavera remanerent, etiam istam excellentiam revelationis fuisse concessam. Quod existimo cogitasse illum, qui noluit dicere „nec apostoli Christum videbant", sed ait „nec apostoli omnes Christum videbant", credens quibusdam eorum divinitatis quoque ipsius visionem, de qua loquebatur, etiam tunc potuisse donari certe propter beatum Paulum, quia et ipse quamvis novissimus utique apostolus erat, qui de sua illa ineffabili revelatione non tacuit.

32. Quamquam et illi antiquo fidelissimo famulo dei Moysi mirum nisi in hac terra laboraturo populumque illum adhuc recturo concessum est, quod petivit, ut claritatem domini videret, cui dixerat: Si inveni gratiam ante te, ostende mihi temetipsum manifeste. Accepit enim in praesentia congruum responsum, quod faciem dei videre non posset, quam nemo videret et viveret, hoc modo deo significante alterius potioris vitae illam esse visionem. Deinde in verbis dei futurae Christi ecclesiae mysterium figuratum est. Gestavit quippe Moyses typum populi Judaeorum in Christum passum postea crediturí; ideo illi dictum est: Cum transiero, posteriora mea videbis et cetera, quae ibi dicuntur, mirabili sacramento praenuntiante ecclesiam post futuram, unde modo longum est disputare. Quod autem dicere institueram, desiderio eius etiam illud, quod petierat, fuisse concessum, in libro Numerorum postea demonstratum est, ubi dominus arguit contumaciam sororis ipsius et dicit aliis prophetis in visione se apparere et in somno, Moysi autem per speciem, non per aenigmata, ubi etiam addidit dicens: Et gloriam domini vidit. Quid ergo est, quod eum sic fecit exceptum, nisi forte quia illa contemplatione dignum etiam tunc habuit populi sui talem rectorem et ministrum in tota domo sua fidelem, ut, quemadmodum concupiverat, videret deum, sicuti est, quae comtemplatio cunctis filiis in fine promittitur?

33. Ista credo considerans vir ille sanctus, cuius verba tractamus, „nec apostoli", inquit, „omnes Christum videbant", quoniam forte aliqui eorum etiam ipso tempore viderant secundum ista, quae dixi. Ut autem probaret, quod dixit, quia non omnes videbant, continuo subiecit: „Et ideo ait: Tanto tempore vobiscum sum et adhuc me non cognovistis." Deinde subiungens, a qualibus deus videatur illa comtemplatione, sicuti est: „Qui enim cognovit", inquit, „quae sit latitudo et

[12] 1 Cor. 15, 8. [16] Ex. 33, 13. [18] Ex. 33, 20—23. [23] Ex. 33, 22 sq.
[28] Num. 12, 6—8 sec. Sept. [32] Num. 12, 7. [33] 1. Joh. 3, 2.

longitudo et altitudo et profundum, et supereminentem scientiae caritatem Christi, vidit et Christum, vidit et patrem."

34. Ego haec verba apostoli Pauli sic intellegere soleo: in latitudine bona opera caritatis, in longitudine perseverantiam usque in finem, in altitudine spem caelestium praemiorum, in profundo inscrutabilia iudicia dei, unde ista gratia in homines venit, et hunc intellectum coaptare etiam sacramento crucis, ut in latitudine accipiatur transversum lignum, quo extenduntur manus, propter operum significationem; in longitudine ab ipso usque in terram, ubi totum corpus crucifixum stare videtur, quod significat persistere, hoc est longanimiter permanere; in altitudine ab ipso transverso ligno sursum versus, quod ad caput eminet, propter exspectationem supernorum, ne illa opera bona atque in eis perseverantia propter beneficia dei terrena ac temporalia facienda credantur, sed potius propter illud, quod desuper sempiternum sperat fides, quae per dilectionem operatur; in profundo autem pars illa ligni, quae in terrae abdito defixa latet, sed inde consurgit omne illud, quod eminet, sicut ex occulta dei voluntate vocatur homo ad participationem tantae gratiae alius sic, alius autem sic; supereminentem vero scientiae caritatem Christi eam profecto, ubi pax illa est, quae praecellit omnem intellectum. Sed sive hoc in istis apostolicis verbis etiam ille senserit evangelicus disputator sive aliud aliquid fortasse congruentius, vides tamen etiam hoc, ni fallor, a regula fidei non abhorrere.

35. Unde autem nunc agimus propter contuitum spiritalem, cum dixisset: „Qui cognovit, quae sit latitudo et longitudo et altitudo et profundum, et supereminentem scientiae caritatem Christi, vidit et Christum, vidit et patrem", ne alicui tardissimo de corporali visione dicere videretur, „nos enim", inquit, „iam secundum carnem non novimus Christum, sed secundum spiritum. Spiritus enim ante faciem nostram Christus dominus". Quod ait hoc loco „novimus", secundum fidem dixit, quae nunc est, non secundum contemplationem, quae tunc erit, quia et illud novimus, quicquid fide non ficta, etiamsi nondum per speciem contuendo, iam tamen inconcusse credendo retinemus. Denique cum dixisset iam non se secundum carnem Christum nosse, sicut apostolus ait, et addidisset testimonium de propheta „spiritus enim ante faciem nostram Christus dominus", continuo subiecit: „Qui nos in omnem plenitudinem dei misericordia sua implere dignetur, ut videri possit a nobis". Certe manifestum est, quod illam notitiam, ubi dixerat „novimus", ex fide posuit, ex qua modo iustus vivit, non ex contemplatione, qua deum videbimus, sicuti est. Hanc enim sibi

15 Gal. 5, 6. 18 1. Cor. 7, 7. 20 Phil. 4, 7. 32 1. Tim. 1, 5.
39 Hab. 2, 4; Rom. 1, 17; 3, 21 sq.; Gal. 3, 11; Hebr. 10,38. 40 1. Joh. 3, 2.

et nobis consequenter optavit futuramque significavit dicendo: „Qui nos in omnem plenitudinem dei misericordia sua implere dignetur, ut videri possit a nobis."

36. Hanc plenitudinem dei quidam in sermone apostoli sic intellexerunt, ut putarent nos hoc futuros omnino, quod deus est. Haec enim verba, sicut recognoscis, apostolus posuit ita loquens: Cognoscere etiam supereminentem scientiae caritatem Christi, ut impleamini in omnem plenitudinem dei. Quapropter si aliquid, inquiunt, minus quam deus habebimus et in aliquo minores erimus, quo modo implebimur in omnem plenitudinem dei? Sed, quoniam implebimur, profecto erimus aequales. Aversaris istum utique et detestaris humanae mentis errorem, scio; recte facis. Sed quo modo intellegenda sit ista plenitudo, qua dictum est implendos nos esse in omnem plenitudinem dei, postea, si deus voluerit, pro viribus, quas dederit, disseremus.

37. Nunc autem, quod mihi proposueras et ad explicandum difficile videbatur, utrum explicatum sit, diligenter adtende recolendo, quae dicta sunt. Si enim quaeris, utrum possit deus videri, respondeo: potest. Si quaeris, unde sciam, respondeo: quia in veracissima scriptura legitur: Beati mundo corde, quoniam ipsi deum videbunt, et cetera talia. Si quaeris, quo modo dictus sit invisibilis, si videri potest, respondeo invisibilem esse natura, videri autem, cum vult, sicut vult; plurimis enim visus est, non sicuti est, sed quali specie illi placuit apparere. Si quaeris, quo modo eum vidit vel Cain sceleratus, quando de suo scelere ab illo interrogatus et iudicatus est, vel etiam ipse diabolus, quando venit cum angelis, ut coram illo adsisteret, si beati mundo corde, quoniam ipsi deum videbunt, respondeo non quidem esse consequens, ut etiam videant deum, qui voces ab eo factas aliquando audiunt; neque enim viderunt eum, qui audierunt, quando dixit ad filium: Et clarificavi et iterum clarificabo; verumtamen non esse mirandum, si aliqui etiam non mundi corde vident deum in specie, quam voluntas eius fecerit, latente invisibili et apud se incommutabili manente natura. Si quaeris, utrum etiam, sicuti est, aliquando possit videri, respondeo filiis hoc esse promissum, de quibus dictum est: Scimus, quia, cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum, sicuti est. Si quaeris, unde eum videbimus, respondeo: unde angeli vident, quibus tunc erimus aequales; sicut enim videntur ista, quae visibilia nominantur, deum nemo vidit umquam nec videre potest,

12 et *ante* recte *add. TOL edd. praeter a*

[6] Eph. 3, 19. [20] Matth. 5, 8. [24] Gen. 4, 6sq. 9—15.
[25] Job 1, 6; 2, 1. [29] Joh. 12, 28. [34] 1. Joh. 3, 2.
[36] Matth. 18, 10; 22, 30; Marc. 12, 25; Luc. 20, 36. [38] 1. Tim. 6, 16.

quoniam lucem habitat inaccessibilem et est natura invisibilis sicut incorruptibilis, quae contextim apostolus posuit dicens: Regi autem saeculorum invisibili, incorruptibili, quia sicut nunc incorruptibilis nec postea corruptibilis, ita nonsolum nunc, sed etiam semper invisibilis. „Nec in loco“ enim „videtur, sed mundo corde nec corporalibus oculis quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu“. Unigenitus autem filius, qui est in sinu patris, deitatis naturam atque substantiam insonabiliter narrat et ideo dignis idoneisque tanto conspectu oculis etiam invisibiliter monstrat. Ipsi enim sunt oculi, de quibus apostolus dicit: Inluminatos oculos cordis vestri et de quibus dicitur: Inlumina oculos meos, ne umquam obdormiam in morte. Dominus enim spiritus est; unde, qui adhaeret domino, unus spiritus est; proinde, qui potest deum invisibiliter videre, ipse deo potest incorporaliter adhaerere.

38. Puto iam non esse in quaestione, quam proposuisti, amplius, quod requiras. Sed in hac tota nostra disputatione considera, quid videris, quid credideris, quid adhuc nescias, sive quia non dixi, sive quia non intellexisti, sive quia non iudicasti esse credendum. Et ea, quae vera esse vidisti, adhuc discerne, unde videris, utrum recolendo illa te vidisse per corpus sicut corpora caelestia vel terrestria, an vero numquam ea corporalibus adtigeris visibus, sed sola mente intuens vera et certa esse perspexeris sicut voluntatem tuam, de qua ego tibi credere loquenti possum, eam vero, ut abs te videtur, videre ipse non possum. Et cum haec utraque discreveris, etiam id adtende, unde discernas. Quamvis enim alia corpore, alia mente videamus, horum tamen duorum generum ipsa discretio videtur mente, non corpore. Et ea, quae mente conspiciuntur, non indigent ullo corporis sensu, ut ea vera esse noverimus; quae autem per corpus videntur, nisi mens adsit, quae talia nuntiata suscipiat, nulla possunt scientia contineri. Et quod nuntiata quasi suscipere perhibetur, foris ea relinquit; sed eorum imagines, id est incorporeas similitudines corporum incorporaliter commendat memoriae, unde, cum voluerit et potuerit, velut de custodia productas atque in conspectum cogitationis exhibitas iudicet. Et cum valet, etiam duo ista discernit, quid in specie corporali foris reliquerit, quid eius simile intus aspiciat, et illud absens, hoc praesens esse dinoscit, sicut me absente faciem mei corporis cogitas et illa tibi est imago praesens, absens autem facies, cuius imago est; et haec corpus, illa vero incorporea corporis similitudo est.

30 quod] quae *m*

[1] 1. Tim. 1, 17. [7] Joh. 1, 18. [11] Eph. 1, 18. [11] Ps. 12, 4.
[12] 2. Cor. 3, 17; cf. Joh. 4, 24. [13] 1. Cor. 6, 17.

39. His igitur, quae vides, diligenter fidenterque perspectis atque distinctis adtende, quae credis in hoc ipso sermone toto, ex quo ad te loqui his litteris coepi, et in eis ipsis, quibus non visis accommodas fidem, ipsa testium pondera discernendo perpende. Neque enim mihi sic credis quemadmodum Ambrosio, de cuius libris tanta illa testimonia posui; aut si ambobus nobis aequa lance putas esse credendum, numquid ullo modo nos evangelio comparabis aut scripta nostra scripturis canonicis coaequabis? Profecto, si recte in diiudicando sapis, longe nos infra vides ab illa auctoritate distare et me quidem longius, sed utrique nostrum quantumlibet credas, utrumque illi excellentiae nequaquam comparas. Quocirca id, quod scriptum est: Deum nemo vidit umquam, et: Lucem habitat inaccessibilem, quem nemo hominum vidit nec videre potest, et: Beati mundo corde, quia ipsi deum videbunt, et quicquid aliud ex illis sanctis libris commemoravi, firmius credis quam id, quod dixit Ambrosius: "Nec in loco deus videtur nec corporalibus oculis quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu". Talem quippe esse intellexit vel credidit deum, qui mundo corde conspicitur; hanc autem etiam meam sententiam esse confiteor.

40. Aliter ergo ista, aliter illa divina verba in fide recipis. De nobis enim tibi subest fortasse aliquis scrupulus, ne in his divinis eloquiis aliquid minus dilucide intellegamus et, non sicut dicta sunt, sed sicut suspicamur, exponantur a nobis. Forte enim dicis apud temetipsam: Quid, si et mundo corde videtur deus et in loco tamen videtur? Aut: Quid, si etiam oculis corporalibus deum videbunt, qui mundo sunt corde, cum corruptibile hoc induerit incorruptionem, quando erimus aequales angelis dei? Quantum ergo nobis credere debeas vel non debeas, fortassis ignoras et, vel plus vel minus, quam debes, nobis credendo, ne fallaris, adtendis; divinis autem scripturis etiam nondum perspicue intellectis credendum esse non dubitas. Sed hanc certe considerationem credendi vel non credendi et difficultatem scientiae et dubitationis aestus et piam fidem, quae divinis debetur affatibus, in tua mente, ita ut sunt, adtendis et vides nec de his omnino, quod apud te ita sint, sive ut ego dixi sive ut ipsa potius nosti, aliquid ambigis. Vides itaque fidem tuam, vides dubitationem tuam, vides studium tuum voluntatemque discendi et, cum auctoritate divina movearis ad credenda, quae non vides, haec te tamen credere incunctanter vides. Distribuis et discernis haec omnia.

---

12 inhabitat *L* 30 certe *om. m.*

---

[11] Joh. 1, 18; 1. Joh. 4, 12. [12] 1. Tim. 6, 16.
[13] Matth. 5, 8. [26] 1. Cor. 15, 53.
[27] Matth. 22, 30; Marc. 12, 25; Luc. 20, 36.

41. Num igitur his oculis cordis tui, quibus haec omnia vera et certa esse contueris tibique praesentia invisibiliter cernis atque discernis, ullo modo corporeos oculos comparabis, cum etiam de ipsis rebus visibilibus, quae corporalium oculorum acie quodam modo radiantur, et de ipsis corporeis oculis eorumque acie, qualiscumque et quantacumque sit, quantum distet ab invisibilibus non excellentioribus, quibus etiam non visis fidem debes, sed ab his, quae commemoravi, quae non credis absentia, sed praesentia mente contueris, non eisdem ipsis carnis oculis, sed illis interioribus iudices? Cum ergo interiores oculi iudices sint exteriorum oculorum, isti autem illis quodam officio nuntiandi et ministerio famulentur multaque illi videant, quae isti non vident, nihil isti videant, unde non illi tamquam praesides iudicent, quis non illos istis incomparabili aestimatione praeponat?

42. Quae cum ita sint, obsecro te, cum agitur in te ipsa hoc tam grande negotium, cum ab exterioribus interiora distinguis atque illa istis ineffabiliter anteponis cumque istis foris relictis in illis intrinsecus demoraris et ea suis quibusdam incorporalibus finibus metiendo diiudicas, in nulla te putas an in aliqua luce versari? Ego enim existimo, quod tanta ibi et talia tam vera, tam clara, tam certa videri sine luce non possunt. Ipsam igitur lucem, in qua illa cuncta perspicis, intuere et vide, utrum ad eam possit accedere ullus corporeorum radius oculorum. Profecto non potest. Adtende etiam et, utrum in ea videas ulla locorum spatia vel intervalla, responde. Nihil ibi tale, ut arbitror, invenis, si viliganter abigis ab aspectu intimo, quicquid imaginum corporalium exterioris hominis sensus invexit. Sed forte difficile est; inruit enim de consuetudine carnalis vitae in ipsos quoque interiores oculos turba phantasmatum in similitudinibus corporum, cui resistere conatus saltem auctoritate divina exclamavi dolens in illa brevi epistula et dixi: „Audiat caro carnalibus cogitationibus ebria: Spiritus est deus“. Neque enim cuiusquam magis quam etiam ipsam meam mentem ab huiusmodi vanitate illa increpatione compescui. Facilius quippe inclinamur ad solita et amicum est infirmitati animae corporalem conversationem introrsus vel mittere vel admittere, non ubi sana consistat, sed ubi languida quodam modo aut incumbat aut iaceat.

43. Proinde, si non potes aciem mentis tuae a corporearum similitudinum quasi nubilo perspicue serenare, eas ipsas apud te ipsam vigilanter adtende. Intuere caelum et terram cogitando, sicut oculis corporis cernendo consuesti, easque imagines caeli et terrae, quae ante oculos cogitationis productae sunt, vide similitudines corporum esse, non

37 corporeis *P m*

[28] Ep. 92, n. 5 (Migne, PL 33, 320; Corpus scr. eccl. lat. 34 p. 441, 10sq.).
[29] Joh. 4, 24.

corpora. Sic ergo iudica contra te ipsam pro te ipsa, si non potes omnifariam corporalium qualitatum imaginarias formas ab acie tuae mentis abigere, et, unde vinceris, inde convince. Neque enim est, ut opinor, quisquam etiam talibus imaginationibus ita deditus, ut credat sic esse in memoria sua vel in ipso conspectu cogitationis suae solem, lunam, stellas, amnes, maria, montes, colles, urbes, parietes denique domus suae vel etiam cubiculi sui, et quicquid per oculos corporis tale cognovit et tenet, ut locorum spatiis atque intervallis sive stent sive moveantur. Porro si ea, quae in animo nostro sunt corporalibus locisque simillima, non tamen locorum spatiis ac finibus continentur nec intervallis localibus in nostra memoria reponuntur, quanto magis illa, quae nullam gerunt similitudinem corporum, caritas, gaudium, pax, longanimitas, benignitas, bonitas, fides, mansuetudo, continentia, nulla locorum spatia tenent, nulla intercapedine separantur aut aliqua oculi cordis, quo radios suos mittant et ea videant, intervalla conquirunt! Nonne omnia in uno sunt sine angustia et suis terminis nota sunt sine circuitu regionum? Aut dic, in quo loco videas caritatem, quae tamen in tantum tibi cognita est, in quantum eam potes mentis acie contueri, quam non ideo magnam nosti, quia ingentem aliquam molem conspiciendo lustrasti; nec, cum tibi intus loquitur, ut secundum eam vivas, ullis perstrepit sonis nec, ut eam cernas, corporalium lumen erigis oculorum nec, ut eam fortiter teneas, corporalium vires praeparas lacertorum nec, cum tibi venit in mentem, sentis eius incessum.

44. Ecce etiam caritas, quantulacumque in nostra voluntate consistit nobisque conspicua est, „nec in loco videtur nec corporalibus oculis quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu“. Quanto magis deus ipse, cuius hoc pignus in nobis est! Nam si interior homo noster, quantulacumque imago eius non de illo genita, sed ab illo creata, quamvis adhuc renovetur de die in diem, iam tamen in tali luce habitat, quo nullus oculorum corporalium sensus accedit, si ea, quae in illa luce cordis oculis intuemur, et discernuntur inter se et nullis locorum spatiis separantur, quanto magis deus, qui lucem habitat inaccessibilem corporis sensibus, quo nec ipsius nisi mundi potest esse cordis accessus! Cum igitur lucem istam omni corporali luci non solum iudicio rationis, sed amoris quoque appetitu praeposuerimus, quanto id magis valebimus, tanto melius valebimus, donec sanentur omnes languores animae nostrae ab illo, qui propitius fit omnibus iniquitatibus nostris. In hac enim vivaciore vita facti spiritales poterimus omnia diiudicare, ipsi

9 corporalibus spatiis locisque *M* corporibus locisque *edd. praeter a e*

12 Gal. 5, 22sq. 30 2. Cor. 4, 16 33 1. Tim. 6, 16
37 cf. Ps. 102, 3. 39 1. Cor. 2, 15.

vero a nemine diiudicari. Animalis autem homo non percipit, quae sunt spiritus dei; stultitia est enim illi et non potest scire, quoniam spiritaliter diiudicatur.

45. Quod si nondum possumus praeferre lucem iudicantem ei luci, de qua iudicatur, praeferre vitam intellegentem vitae tantummodo sentienti, praeferre naturam non alibi hoc et alibi aliud, sed omnia, quae habet, in uno simul habentem, sicuti est ipsa nostra intellegentia, ei naturae, quae ita partibus constat, ut minor sit dimidia quam tota, sicuti est omne corpus, superfluo de rebus tantis ac talibus disputamus. Si autem hoc iam possumus, aliquid melius quam intellectum nostrum deum esse credamus, ut pax eius, quae praecellit omnem intellectum, custodiat corda nostra et intellegentias nostras in Christo Jesu. Ipsa enim pax, quae praecellit omnem intellectum, non est utique minor nostro intellectu, ut, cum iste sit oculis corporalibus invisibilis, illa putetur esse visibilis. An aliud pax dei, aliud splendor dei, cum idem ipse sit unigenitus filius, cuius et illa caritas, quae supereminet scientiae, cuius cognitione implebimur in omnem plenitudinem dei, non est luce nostrae mentis inferior, quae illa inluminante tribuitur? Porro si ista inaccessibilis est oculis carnis, quanto magis illa huic incomparabiliter supereminens! Ac per hoc, cum sit aliquid nostrum visibile sicut hoc corpus, aliquid vero invisibile sicut homo interior et cum optimum nostrum, hoc est mens atque intellegentia, invisibile sit oculis corporis, quo modo id, quod est melius optimo nostro, visibile erit inferiori nostro?

46. Arbitror iam te concedere his omnibus consideratis recte dictum esse, quod „deus nec in loco videtur, sed mundo corde nec corporalibus oculis quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu". Et si quid in his minus intellegimus vel aliter sapimus, id quoque nobis deus revelabit, si, in quod pervenimus, in eo ambulemus. Pervenimus autem, ut credamus deum non corpus esse, sed spiritum; pervenimus etiam, ut credamus, quod deum nemo vidit umquam et quod deus lux est et tenebrae in eo non sunt ullae et quod apud eum non est commutatio nec momenti obumbratio et quod lucem habitat inaccessibilem, quem nemo hominum vidit nec videre potest, et quod pater et filius et spiritus sanctus unus deus est sine ulla diversitate et separatione naturae et quod mundi corde eum videbunt et quod similes ei erimus, quoniam videbimus

33 eum] deum *m*

[1] 1. Cor. 2, 14. [11] Phil. 4, 7. [16] Hebr. 1, 3. [16] Eph. 3, 19. [28] Phil. 3, 15sq. [31] Joh. 4, 24. [32] Joh. 1, 18. [32] 1. Joh. 1, 5. [33] Jac. 1, 17. [34] 1. Tim. 6, 16. [35] 1. Joh. 5, 7sq. [37] Matth. 5, 8. [38] 1. Joh. 3, 2.

eum, sicuti est, et quod deus caritas est et, qui manet in caritate, in deo manet et deus in illo manet et quod pacem et sanctificationem sectari debemus, sine qua nemo poterit videre deum, et quod corruptibile hoc ac mortale corpus nostrum in resurrectione commutabitur et induet incorruptionem atque inmortalitem et quia seminatur corpus animale, resurget corpus spiritale transfigurante domino corpus humilitatis nostrae, ut conforme faciat corpori gloriae suae, et quod deus fecit hominem ad imaginem et similitudinem suam et quod spiritu mentis nostrae renovamur in agnitionem dei secundum imaginem eius, qui creavit nos. In his atque huiusmodi scripturarum sanctarum auctoritatibus per fidem ambulantes qui dato vel adiuto divinitus intellectu spiritaliter profecerunt et spiritalia spiritalibus comparare potuerunt, viderunt melius videri mente quam corpore et ea videri mente, quae non continerentur locis nec inter se locorum intervallis separarentur nec minora essent in parte quam in toto.

47. Hinc est, quod fiducialiter ille dixit, quod „nec in loco deus videtur, sed mundo corde nec corporalibus oculis quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec sentitur incessu". Unde quia et invisibilis in scripturis sanctis eius substantia commendatur et visus esse a plurimis per corpus et corporalibus locis in eisdem auctoritatibus invenitur aut spiritu, quo corporales cernuntur imagines, per aliquam licet incorpoream tamen similitudinem corporis sicut in somnis vel in extasi, secrevit ille vir sanctus a dei natura huiusmodi visiones easque dixit esse, quas dei voluntas elegisset, non quas natura formasset. Facit enim istas deus, quibus, ut vult, cui vult, quando vult, appareat sua latente atque in se incommutabiliter manente substantia. Si enim voluntas nostra apud se manens et latens sine ulla sui commutatione, per quas se utcumque ostendat, exprimit voces, quanto facilius deus omnipotens sua latente atque incommutabiliter manente natura, in qua voluerit specie, potest, cui voluerit, apparere, qui ex nihilo creavit omnia atque in se manens innovat omnia.

48. Ad eam vero visionem, qua videbimus deum, sicuti est, mundanda corda commonuit. Quia enim corpora consuetudine loquendi visibilia nominantur, propterea deus invisibilis dicitur, ne corpus esse credatur, non quia corda munda suae substantiae contemplatione fraudabit, cum haec magna et summa merces deum colentibus et diligentibus

---

[1] 1. Joh. 4, 16. [2] Hebr. 12, 14. [4] 1. Cor. 15, 53. [6] 1. Cor. 15, 44.
[7] Phil. 3, 21. [9] Gen. 1, 26sq. [10] Col. 3, 10. [12] 2. Cor. 5, 7.
[33] 2. Mach. 7,28. [33] Sap. 7, 27. [37] Col. 1, 15; 1. Tim. 1, 17.

promittatur dicente ipso domino, quando corporalibus oculis visibiliter apparebat et invisibilem se contuendum mundis cordibus promittebat: Qui diligit me, diligetur a patre meo et ego diligam eum et ostendam me ipsum illi. Haec quippe natura eius aequaliter cum patre invisibilis sicut aequaliter incorruptibilis est, quae, sicut supra dictum est, continuatim apostolus posuit divinam substantiam, qua potuit, hominibus praedicatione commendans. Quam si oculi corporales in resurrectione mutata corporum qualitate conspicient, viderint, qui hoc possunt adstruere; me plus movet illius sententia, qui nec in ipsa resurrectione hoc corporalibus oculis, sed mundis cordibus tribuit.

49. Et de spiritalis quidem corporis qualitate, quod resurrecturis promittitur, vel discere aliquid adhuc vel quaerere non recuso, si tamen de hac re disputantes illis vitiis carere possimus, quae plerumque studiis humanis et concertationibus excitantur, dum supra quam scriptum est, unus pro altero infletur adversus alterum, ne, dum altercando quaerimus vestigare, quo modo possit videri deus, ipsam pacem sanctificationemque perdamus, sine qua nemo poterit videre deum; quod ipse avertat a cordibus nostris, ut ea suae contemplationi munda reddat atque custodiat. Illud tamen quia non dubito, non requiro, quod dei natura numquam videatur in loco. Iam utrum possit huius corporis oculis videri aliquid, quod in loco non videtur, ab eis, qui hoc valent disserendo monstrare, cum pace dilectionis audire paratus sum et, quod me movet, in commune conferre. Sunt enim quidam, qui deum ipsum omnino corpus esse praesumunt putantes, quicquid corpus non est, nullam prorsus esse substantiam. Istos omni modo aversandos censeo. Sunt autem alii deum quidem ipsum corpus non esse minime dubitantes, sed ideo eos, qui ad vitam aeternam resurgent, etiam per corpus deum visuros putant, quoniam talem sperant spiritalis corporis qualitatem, ut etiam ipsa, quae caro fuerat, spiritus fiat. Quod si ita est, quantum distet a superiore opinione et quam hoc sit tolerabilius, etiamsi verum non sit, puto facillime iudicari: primo, quia multum interest, utrum de creatore an de creatura aliter aliquid sentiatur, quam veritas habet; deinde, quia conatus mentis utcumque ferendus est volentis corpus convertere in spiritum, non in corpus deum; postremo, quia id, quod ego in illa epistula mea dixi de istis nostrae carnis oculis, quia neque nunc possunt neque tunc poterunt deum videre, etiam sic verum est; non enim dictum est nisi de oculis corporalibus, quod tunc non erunt, si corpus ipsum spiritus erit, ac per hoc corporei oculi

---

[3] Joh. 14, 21. [15] 1. Cor. 4, 6. [18] Hebr. 12, 14.
[37] Ep. 92, n. 3 (Migne, PL 33, 318sq.; Corpus scr. eccl. lat. 34 p. 438, 3sq.).

numquam deum videbunt, quia, cum videbitur, spiritus eum, non corpus videbit.

50. Tota igitur quaestio iam remansit de corpore spiritali, quatenus induat incorruptionem et inmortalitatem hoc corruptibile atque mortale et quatenus ex animali in spiritale mutetur. Quae diligentius sollicitiusque tractanda est maxime propter corpus ipsius domini, qui transfigurat corpus humilitatis nostrae conforme corpori gloriae suae, ut possit sibi subicere omnia. Cum enim et deus pater videat filium et filius patrem, procul dubio non sunt audiendi, qui visionem nolunt tribuere nisi corporibus. Neque enim dici fas est, quod filium pater non videat, aut, et ipse ut videat, corpore indutus est, si nonnisi ad corpus pertinet visus. Quid, quod in ipso mundi exordio, antequam a filio esset ulla forma servi suscepta, vidit deus lucem, quia bona est, et firmamentum et mare et aridam et omne faenum atque omne lignum, solem, lunam, stellas, reptilia animarum vivarum, volatilia caeli, animam vivam? Postremo vidit deus omnia, quae fecit, et ecce bona valde. Quod cum per quasque creaturas totiens scriptura repetisset, miror, unde nata fuerit illa opinio, qua putatum est tantum ad corpora pertinere visionem. Quae opinio de quocumque loquendi more orta sit, scripturae tamen sanctae non sic loqui solent, quae nisi non tantum corpori, verum etiam spiritui magisque spiritui quam corpori visionem tribuerent, non prophetas proprie „videntes" appellavissent, qui non corpore, sed spiritu etiam futura viderunt.

51. Sed cogitandum est, ne quid insolenter audeamus, si dixerimus corpus non solum mortalitatem et corruptibilitatem, verum etiam hoc ipsum, quod corpus est, per gloriam resurrectionis amittere et spiritum fieri. Eo modo quippe aut conduplicabitur substantia spiritus, si et corpus spiritus erit, aut, si unus erit spiritus hominis, ita ut commutato et converso in spiritum corpore neque geminatione neque incremento conduplicetur nec omnino ullius accessu quantitatis augeatur, metuendum est, ne nihil aliud dici videatur quam corpora non illa mutatione inmortalia mansura, sed nulla potius futura et omnino peritura. Quapropter donec diligenti inquisitione, si dominus adiuverit, reperiatur, quid secundum scripturas de spiritali corpore, quod in resurrectione promittitur, probabilius sentiendum sit, interim nobis sufficiat, quod unigenitus filius idemque mediator dei et hominum homo Christus Jesus ita videt patrem, sicut videtur a patre. Nos autem ad illam visionem dei, quae nobis in resurrectione promittitur, non ex hoc mundo istam concupiscentiam oculorum transferre conemur,

[4] 1. Cor. 15, 53. [6] Phil. 3, 21. [13] Phil. 2, 7. [14] Gen. 1, 4—31. [17] Gen. 1, 31. [23] 1. Sam. 9, 9 [37] 1. Tim. 2, 5. [39] 1. Joh. 3, 2. [40] 1. Joh. 2, 16.

sed mundandis cordibus pio studeamus affectu, nec corporalem faciem cogitemus, cum dicit apostolus: Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem, praesertim quia apostolus expressius dixit: Nunc scio ex parte, tunc autem cognoscam, sicut et cognitus sum. Si ergo tunc corporali deum facie cognoscemus, corporali nunc eius facie cogniti sumus; tunc enim cognoscam, inquit, sicut et cognitus sum. Unde quis eum non intellegat eo loco etiam nostram faciem illam significare voluisse, de qua dicit alio loco: Nos autem revelata facie gloriam domini speculantes in eandem imaginem transformamur de gloria in gloriam tamquam a domini spiritu, de gloria scilicet fidei in gloriam contemplationis aeternae? Hoc quippe agit haec transformatio, qua interior homo renovatur de die in diem, de quo et apostolus Petrus, cum eum moneret ornari: Non quae aforis, inquit, ornantur capillorum incrispationibus aut auro et margaritis vel veste pretiosa, sed ille absconditus cordis homo, qui est ante deum dives. In qua enim facie velamen habent Judaei non transeundo ad Christum, quoniam, cum transierit quisque ad Christum, auferetur velamen, ea nos facie revelata in eandem imaginem transformamur. Apertissime autem dicit: Velamen super corda eorum positum est. Ibi est igitur facies, qua revelata nunc in fide quamvis per speculum et in aenigmate contuemur, tunc autem facie ad faciem.

52. Quae si adprobas, tene mecum sancti viri Ambrosii sententiam iam non eius auctoritate, sed ipsa veritate firmatam. Neque enim et mihi propterea placet, quia per illius os potissimum me dominus ab errore liberavit et per illius ministerium gratiam mihi baptismi salutaris indulsit, tamquam plantatori et rigatori meo nimium faveam, sed quia de hac re et ipse hoc dixit, quod pie cogitanti et recte intellegenti loquitur etiam ille, qui incrementum dat, deus. „In ipsa" ergo „resurrectione non facile est deum videre nisi his, qui corde sint mundo, et ideo: Beati mundo corde; ipsi enim deum videbunt. Quantos beatos iam numeraverat et tamen videndi his deum non promiserat facultatem! Si ergo hi, qui mundo sunt corde, deum videbunt, utique alii non videbunt; neque enim indigni deum videbunt neque is, qui deum videre noluerit, potest deum videre. Nec in loco deus videtur, sed mundo corde nec corporalibus oculis deus quaeritur nec circumscribitur visu nec tactu tenetur nec auditur affatu nec

36 deum] eum *edd.*

2 1. Cor. 13, 12. 9 2. Cor. 3, 18. 13 2. Cor. 4, 16. 14 1. Petr. 3, 3sq.
17 2. Cor. 3, 14—16. 19 2. Cor. 3, 18. 20 2. Cor. 3, 15. 22 1. Cor. 13, 12.
23 1. Cor. 3, 7. 30 1. Cor. 3, 7. 32 Matth. 5, 8.

sentitur incessu; et, cum absens putatur, videtur et, cum praesens est, non videtur. Denique nec apostoli omnes Christum videbant et ideo ait: Tanto tempore vobiscum sum et adhuc me non cognovistis. Qui enim cognovit, quae sit latitudo et longitudo et altitudo et profundum, et supereminentem scientiae caritatem Christi, vidit et Christum, vidit et patrem. Nos enim iam secundum carnem non novimus Christum, sed secundum spiritum. Spiritus enim ante faciem nostram Christus dominus, qui nos in omnem plenitudinem dei misericordia sua implere dignetur, ut videri possit a nobis."

53. Haec verba sancti viri, quae non carnalia, sed spiritalia sunt, in quantum intellegis et vera esse, non quia ipse dixit, sed quia veritas sine strepitu clamat, agnoscis, in tantum intellegis. Unde adhaereas domino, teque ipsam intrinsecus praeparas incorporalem locum mansionis eius ad audiendum silentium narrationis eius et videndam invisibilem formam eius. Beati enim mundo corde, quia ipsi deum videbunt, non cum eis sicut corpus ex aliquo loci intervallo apparebit, sed cum venerit ad eos et mansionem fecerit apud eos, quoniam sic implebuntur in omnem plenitudinem dei, non cum fuerint et ipsi plenus deus, sed cum perfecte fuerint pleni deo. Si autem nonnisi corpora cogitamus et nec illud saltem digne cogitare possumus, unde vel ipsa corpora cogitemus, non quaeramus, quid adversum nos ipsos loquamur, sed ab hac potius carnali consuetudine orando et in anteriora nos extendendo corda mundemus. Ut enim non tantum quod beatus Ambrosius, verum etiam quod sanctus Hieronymus, dicam, „non solum patris divinitatem, sed ne filii quidem nec spiritus sancti, quia una in trinitate natura est, possunt oculi carnis aspicere, sed oculi mentis, de quibus ipse salvator ait: Beati mundo corde, quoniam ipsi deum videbunt". Namque, sicut alibi idem Hieronymus breviter ac veraciter definivit, „res incorporalis corporalibus oculis non videtur".

54. Has sententias de re tanta virorum tantorum non ob hoc interponere volui, ut cuiusquam hominis sensum tamquam scripturae canonicae auctoritatem sequendum arbitreris, sed ut illi, qui aliter sapiunt, conentur mente videre, quod verum est, et in simplicitate cordis quaerere deum, ne tam doctos divinorum eloquiorum tractatores temere reprehendant. Nec te moveat, quod a quibusdam minus

---

[3] Jo. 14, 9. [4] Eph. 3, 18sq. [7] 2. Cor. 5, 16. [8] Thren. 4, 20.
[9] Eph. 3, 18sq. [15] cf. Eccli. 6, 35. [16] Matth. 5, 8. [18] Joh. 14, 23.
[19] Eph. 3, 19. [25] Comment. in Js. c. 6 (Migne, PL 24, 93A).
[29] cf. Brev. in ps. 148; comm. in libr. Job. c. 42, in Zachariam c. 24 (Migne PL 26, 1262C et 797A; 25, 1532D (secundum Goldbacher). [35] Sap. 1,1.

considerate dicitur: Quid tunc videbunt oculi corporales, si deum non videbunt? An forte caeci erunt vel sine causa erunt? Neque enim adtendunt, qui haec loquuntur, quia, si non erunt corpora, profecto illi oculi non erunt corporales; si autem erunt corpora, erit, quod videre possint oculi corporales. Sed haec iam satis dicta sint, quae ab initio huius opusculi mei diligenter lecta et relecta considerans sine ulla fortasse dubitatione perspicies ad videndum deum per eius auxilium cor mundum te debere praeparare. De corpore vero spiritali, si dominus iuverit, opere alio experiemur, quid disputare valeamus.

[9] De civ. dei XXII 29.

Codicum Novi Testamenti Specimina

Paginas 51 ex codicibus manuscriptis et 3 ex libris impressis collegit ac phototypice repraesentatas

edidit

Henr. Jos. Vogels

s. theol. doctor et in universitate Bonnensi professor p. o.

Liber in charta optima excusus constat nondum conglutinatus RM. 16.–, conglutinatus RM. 18.50

Übungsbuch zur Einführung in die Textgeschichte des Neuen Testamentes

von

Dr. Heinr. Jos. Vogels

o. Professor der Theologie an der Universität Bonn

32 Seiten Gr.-8° Kartoniert RM. 1.20

Peter Hanstein, Verlagsbuchhandlung, Bonn

Die Heilige Schrift des Neuen Testamentes

übersetzt und erklärt, in Verbindung mit Fachgelehrten herausgegeben von Professor Dr. Fritz Tillmann

Bd. 1: Die drei älteren Evangelien von Prof. Dr. P. Dausch. Mit einer Geschichte des Neuen Testaments von Prof. Dr. Jos. Sickenberger, 3. Aufl. 1923 . . . . . RM. 9.—
„ 2: Das Johannes-Evangelium von Prof. Dr. Fritz Tillmann, 3. Aufl. 1923 . . . . . „ 5.—
„ 3: Die Apostelgeschichte von Prof. Dr. Alfons Steinmann, 3. Aufl. 1924 . . . . . „ 4.50
„ 4: Die Briefe an die Thessalonicher und Galater von Prof. Dr. Alfons Steinmann, 3. Aufl. 1923 . . . . . „ 2.40
„ 5: Die Briefe des heil. Paulus an die Korinther und ein Brief an die Römer von Prof. Dr. Jos. Sickenberger, 3. Aufl. 1923 „ 5.—
„ 6: Die Gefangenschaftsbriefe des heil. Paulus von Prof. Dr. Max Meinertz und Prof. Dr. Fritz Tillmann, 3. Aufl. 1923 „ 2.60
„ 7: Die Pastoralbriefe des heil. Paulus von Prof. Dr. Max Meinertz, 3. Aufl. 1923 . . . . . „ 2.—
„ 8: Der Hebräerbrief, der Jakobusbrief; Judas-, Petrus- und Johannesbriefe; die Geh. Offenbarung des heil. Johannes von Prof. Dr. Ignaz Rohr, Prof. Dr. Max Meinertz und Prof. Dr. Wilh. Vrede, 3. Aufl. 1924 . „ 5.—
Dasselbe komplett gebunden in 4 vornehmen Ganzleinenbänden (Geschenkbänden) . . . . . „ 48.—

Die Heilige Schrift des Alten Testamentes

übersetzt und erklärt, in Verbindung mit Fachgelehrten herausgegeben von Prof. Dr. Franz Feldmann und Prof. Dr. Heinrich Herkenne

Das Buch Ezechiel von Prof. Dr. Paul Heinisch. 1923.
Brosch. RM. 4.20, geb. in Leinen RM. 5.80
Das Buch der Sprüche von P. Hermann Wiesmann S. J. 1923.
Brosch. RM. 1.60, geb. in Leinen RM. 3.—
Das Buch Josue von Prof. Dr. Alfons Schulz. 1924.
Brosch. RM. 1.60, geb. in Leinen RM. 3.—
Das Buch Jesus Sirach oder Ecclesiasticus von Prof. Dr. A. Eberharter. 1925.
Brosch. RM. 4.20, geb. in Leinen RM. 5.80
Das Buch des Predigers oder Koheleth von Prof. Dr. Arthur Allgeier. 1925.
Brosch. RM. 1,80, geb. in Leinen RM. 3.—
Das Buch der Weisheit von Prof. Dr. Franz Feldmann. 1926.
Brosch. RM. 4.20, geb. in Leinen RM. 5.80
Das Buch der Richter und das Buch Ruth von Prof. Dr. Alfons Schulz. 1926.
Brosch. RM. 4.20, geb. in Leinen RM. 5.80
Die Bücher der Könige von Abt Dr. Simon Landersdorfer O. S. B. 1927.
Brosch. RM. 7.50, geb. in Leinen RM. 9.30
Das Hohe Lied von P. Athanasius Miller O. S. B. 1927.
Brosch. RM. 2.70, geb. in Leinen RM. 4.—
Das Buch Daniel von Prof. Dr. Johann Goettsberger. 1928.
Brosch. RM. 3.50, geb. in Leinen RM. 4.80
Das Buch Genesis von Prof. Dr. Paul Heinisch. 1930.
Brosch. RM. 15.–, geb. in Leinen RM. 17.50
Die beiden Makkabäerbücher von P. Hugo Bévenot O. S. B. im Druck
Weitere Bände befinden sich in Vorbereitung

Peter Hanstein, Verlagsbuchhandlung, Bonn

BR 41601
63
F4 Augustinus, A.
v.23 S. Aurelii Augustini

BR 41601
63
F4
v.23

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

GTU Library
BR63 .F4 v.23 G
Augustine/Sancti Aurelii Augustini, epis
3 2400 00036 3907